

ԿԱՊՈՒՏԱՆԻ ԱՐԵՒՄՏԵԱՆ ԱՓԵՐԻՑ

(Ուրմի եւ Բարանդուզ գաւառներէի ներկայ վիճակը)

Ա

Ուրմիի և Բարանդուզի սահմանները.—կապուտան կամ Ուրմիի ծովը.—կըղզիները.—Գետերը.—Լեռները և բլուրները.—Հողը.—Պտղաբերութիւն և հողի մշակութիւնը:

Հին Հայաստանի Պարսկահայք նահանգի Զարեւանդ գաւառը այժմեան Ուրմին է, որ ընկած է համանուն ծովի արևմտեան կողմը: Ուրմի գաւառի գեղեցիկ և ընդարձակ հարթութիւնը շրջապատում են, արևելքից՝ Ուրմիի կամ Կապուտան ծովը, Սուլգուզ և Սուլուզ-Բուլաղ գաւառներ հարաւից, արևմուտքից՝ Թիւրք-պարսկական սահմանապիտի լեռներ—հայկական պարի շարունակութիւն (Վանի, մեծ Աղբակ, փոքր Աղբակ, Գեաւառ և Շամղիրան սանջակներ), իսկ հիւսիսից՝ Սալմաստ Այս սահմաններում ընկած հարթութիւնը ձգւում է հիւսիսից հարաւ 100 վերստ երկարութեամբ և 28—35 վերստ լայնութեամբ: Բարձր տեղից նայելիս այս ընդարձակ տափարակը մի անմասն տեսարան է ներկայացնում.—բազմաթիւ այգեստաններ, ծառատաններ, ծառուղիներ միմեանց պինդ գրկած մոյգ-կանաչ գոյնով միացած Կապուտանի մանիշակագոյն կապուտակութեան հետ, մրցում են մշտածիծաղ և կապուտաչեայ երկնակամարի հետ:

Ուրմի ծով կամ Կապուտանը գտնւում է լայնութեան 390 և երկարութեան 48 աստիճանների տակ (ըստ Կիպէրտի), ձգուած է հիւսիսից հարաւ 130 վերստ երկարութեամբ, լայնութիւնը 30—35 վերստ է: Ծովի ամենախոր տեղեր հազիւ 15—20 արշին լինին, ջուրը ծանծաղ է, աղային. արտադրում է մեծ քանակութեամբ աղ *): Կապուտանի ափերը անհիւրասէր են, առ-

*) Ծովափնեայ բնակիչներ ամռան, ծովի ափերի մօտիկ, շինում են մարգեր—ածուներ և ջուրը սրանց մէջն են կապում. արևի տաքութեան տակը ջուրը գոլորշիանում է, իսկ աղի հաստ շերտը մնում է մարգում:

հասարակ աղտոտ և ճարձախուռտ Տեղատուութիւն շատ անգամ է պատահում. կատաղած, փրփրած ծովը յուզւում է և սկսում է ափերից դուրս գալ, ողողում է մշակուած դաշտեր և այգիներ, ծածկում է արշինաչափ կպրանման հողային շերտով, ապա յետ դառնում և հանդարտւում: Այսպէս է անում գիժ կապուտան շատ անգամ, և հազարաւորների դժբախտութեան պատճառ դառնում: Ծովի վրայ երթեկում են մի քանի առագաստաւոր նաւեր, որոնք կղզիներից փայտ են փոխադրում, ապրանք տանում-բերում: Կղզիների խումբը գտնւում է ծովի կենտրոնական մասում. բոլորն էլ համարեա անբնակ են: Բուռականութիւն կղզիների վրայ աւելի ճոխ և հարուստ է, կան ընդարձակ անտառներ, ծովափնեայ բնակիչները ձմեռ ժամանակ իրանց ոչխարների հօտերը կղզիների վրայ են պահում: Կղզիներից իրանց մեծութեամբ յայտնի են՝ Գոյուն-Դաղի, Էջակ-Դաղի, Իսփիր և այլն:

Ուրմիի ծովը թափւում են հետեւեալ գետեր.—Աջի-չայ (դառն-գետ) և Սօֆին՝ արեւելքից. Թաթաւին, Ջաղաթուն՝ հարաւից. Զօլան, Նաղուն, Շըհէր չայ և Բարանդուզը՝ արեւմուտքից: Զօլան անցնում է Սալմաստի հովտի միջով: Նաղուն, Շըհէր և Բարանդուզը գրեթէ հաւասար հեռաւորութեամբ ձեղքում են Ուրմիի հարթութիւնը, հարիւրաւոր գիւղերի արտեր և այգիներ ջրելով գնում-հանգչում են իրանց մօր—Կապուտանի ծոցը: Արեւմտեան կողմի բոլոր գետերն էլ բղխում են սահմանադիւր լեռներից. Նաղուի ակունքը Տաճկաստանումն է: Բայի այս երեք գետերից, գիւղերում և գիւղերից դուրս կան բազմաթիւ արհեստական և բնական աղբիւրներ: Զրի և անձրևների սակաւութեան ժամանակներ, ջրաբեր արտեր և այգիներ, խռովութիւնների և արիւնհեղութեան պատճառ են դառնում. որ գիւղատէր ազգեցիկ է և կամ որ կալուածատէրը համաձայնւում է մի մեծ գումար կաշառք տալու, նրա արտ կամ այգին անճար չի մնալ, իսկ այս տեսակ միջոցներից զրկուածների արտեր և այգիներ մնում են երկնքի յուսով:

Ուրմիի հարթութեան վրայ միայն մի լեռ կայ, որ կարծես ամաչելով իր միայնութիւնից, և չուզելով մեն-մենակ ցցուել տափարակի վրայ, նրա միօրինակութիւնը չը խանդարելու համար քաշուել մտել է ծովի մէջ. այս լեռը Բզով-Դաղն է: Շըր-ջապատի լեռները ծածկուած են հարուստ և ծաղկաւէտ արօտատեղիներով: Տափարակի վրայ, դէս-դէն, զանազան գիւղերի մօտեր, կան շատ բլրակներ, աւելի ճիշտ, աւերակների կոյտեր, ինչպէս Գեզ-Թափա, Դիզա-Թափա, Նախլան-Թափա, Թօփրակ-Կալա, Կուռթ-Թափա, Դիգեալա գիւղի մօտ գտնուած մեծ

աւերակներ և այլն։ Սրանցից շատ թանկագին հնութիւններ, զանձեր են դուրս բերել, եթէ կարգին և խնամով պեղումներ լինին, դարձեալ շատ հնութիւններ դուրս կը գան։ Ուրմի քաղաքի հարաւ-արեւմտեան կողմն է Սըռ լեռը, որի կրճքի վրայ են ամերիկացի միսիօնարների ամարանոցներ և հռչակաւոր, ամենազօր Ս. Սարգսի ուխտատեղին։

Ուրմիի հողը շատ բերրի է, համեմատած Սալմաստի հետ, մի ափ հող անմշակ չի մնացել հարթութեան վրայ։ Սարալանջերն անգամ ազատ չեն մնացել երկրագործի սուր խոփից։ Հացաբոյսերից մշակում են. ցորեն, գարի, կորեկ, նոխուշ, բրինձ։ Վատ չեն և բամբակ, թիւթիւն։ Վերջինիս մշակութիւնը հետզհետէ զարգանում է։ Հացաբոյսեր աւելի լաւ են աճում և բազմապատիկ բերք տալիս դէմիներում, ուր երկրագործի աշխատանքն էլ շատ քիչ է լինում։

Ընդարձակ և բազմաթիւ են այգեստաններ, որոնք դաշտաբնակների ապրուստ հայթայթող ամենատաաջին միջոցներն են։ Համուտ են ամենատեսակ և ընտիր պտուղներ։ Ուրմիի խաղողը անմահն է իր տասնեակ տեսակներով և մի քանի գոյներով։ Գիշմիչի խաղողից պատրաստում են սաքա, որ տարին միսիօնաւոր փութերով արտահանում են Եւրոպա, Ռուսաստան և Տաճկաստան։ խաղողների ուրիշ տեսակներից պատրաստում են. չամիչ, քիշմիչ, դօշաք (ուռք) և մեծ քանակութեամբ գինի։ Ծառերի պտուղներից համով և գեղեցիկ են դեղձը (հիւլի տեսակը), ծիրան, սերկիւիլ, կեռաս և սալոր։ Մշակում են ընդարձակ բանջարանոցներ և բօստաններ. ընտիր է և սեխը։

Ուրմիի դաշտում և լեռներում բնական անտառներ իսկի չը կան, շատ չեն և ձեռատունկ անտառներ։ Կան երկարաձիգ և գեղեցիկ ծառուղիներ 20—30 վերստ երկարութեամբ, ճանապարհի երկու կողմից հաստաբուն ուռիներ գլուխ-գլխի տուած մի ախորժելի հովանի և դեղեցիկ կամար են կապել ճանապարհի վրայ։ Հասարակ ծառերից շատ են՝ ուռնիներ, բարդենիներ, չինարներ։

Ուրմիի կլիման ընդհանրապէս բարեխառն է, ձմեռը շատ կարճ է լինում, սաստիկ ցրտեր շատ քիչ անգամ են պատահում։ Ամառն պատահում են անտանելի շոգեր, որի ժամանակ գիւղացի և քաղաքացի բնակչութիւն այգիներումն են լինում։

Հանքային հարստութիւններից բոլորովին զուրկ է Ուրմին. գտնէ մինչև այսօր չի արտադրել, կամ նշաններ ցոյց չի տալիս։ Կան քիչ կապտագոյն և բոլորովին սպիտակ քարեր, որոնց բնակարանների և գերեզմանքարերի համար են գործածում։

Բ

Ուրմին և իր ստորաբաժանումները.—Գիւղերի թիւը.—Ազգաբնակչութիւն.—
Քուրքեր.—Քուրք դատակարգեր.—Գիւրդեր.—Ստորիններ և միախօնարներ.—
Հրէաներ.—Վառավարութիւն.—Պատիժներ.—Ազգաբնակչութեան զբաղ-
մունք.—Երկրագործութիւն.—Արհեստ.—Վաճառականութիւն:

Ուրմիի հարթութեան և լեռնային գաւառակների գիւղերի
թիւը 800 են հաշոււմ: Այս գիւղերի իւրաքանչիւր խումբը ա-
ռած է իր շրջանում գտնուող մի լեռան կամ գետի անունը,
այսպէս Ուրմիի դաշտային մասը բաժանուած է հետեւեալ գա-
ւառամասերի՝ Անգալի, Նազլու չայ, Բաքբիշլի չայ և Բարան-
դուղ, իսկ լեռնայիններն են՝ Սոմայի, Թեարդավար, Մեարգա-
վար, Բարդասոր, Բրաղօսդ, Ուչնիւա և Դօլ, Վերջիններս լեռ-
նային գաւառակներ են և գտնոււմ են ճիշտ թիւք-պարսկական
սահմանադիւի վրայ և անշան բացառութեամբ բնակուած են
քիւրդերով: Դաշտային մասերում բնակոււմ են թուրքեր, ա-
սորիներ և հայեր:

Թուրքեր կազմոււմ են ազգաբնակչութեան մեծագոյն մասը:
Մեծամասնութիւնը նորահաստատ դաղթականներ են: Երբ
տեղի ունեցաւ 1827—28-ի ռուս-պարսկական պատերազմը և
պարսկահայերի մեծ գաղթականութիւնը, երբ ամբողջ գաւառը
գատարկուեց իր բնիկներից—հայերից, նրանց տեղ հետգհետէ
եկան և հաստատուեցին թուրքեր և քիւրդեր: Ուրմիի թուրքերը
ընդհանրապէս չիա դաւանութեան են պատկանում, դոնէ աշ-
խատում են այդպէս ցոյց տալ: Ձանաղան աղանդաւորներից
իրանց բազմութեամբ, առաջադիմութեամբ առաջին տեղն են
բռնում բաբիներ, թուրք արիստօկրատիան, պաշտօնական շըր-
ջանի մարդիկ և քիչ-միչ նոր կարգերին ծանօթներ առհասարակ
բաբի են: Սրանք աւելի շատ սիրում են քրիստոնեաներին:
Թուրքերը 4 դասակարգերի են րաժանուած. 1) գիւղական ժո-
ղովուրդ, 2) արհեստաւոր և առևտրական, 3) գիւղատէր-ազ-
նուականներ, 4) կղերականութիւն:

1) Գիւղական ժողովուրդը, բառի բովանդակ նշանակու-
թեամբ ճորտ է, նա գիւղեր-ցերեկ աշխատում է, տանջոււմ է
ուրիշների համար, նա լեցնում է ուրիշների ամբարները և ինքը
շատ անգամ քաղցած մնում: Վերջապէս թուրք գիւղական
ժողովուրդը իր ազգակիցների կողմից սոսկալի հարստահարու-
թեան և հալածանքի է ենթարկուած: Իր սոսկալի դրութիւնից
ազատուելու ճար չը կայ, քանի որ տիրող կարգերը այսպէս կը
մնան, և ինքը տգէտ:

2) Արհեստաւոր և առևտրական դասակարգը քաղաքացի ժողովուրդն է, որ շատ բարեբախտ է գիւղական ժողովրդից: Առևտրականն ու արհեստաւորն իրանց ծախած ապրանքեղէնի, բայց արած խանութի համար, բացի մաքսային տուրքից, ուրիշ ոչինչ չի վճարում կառավարութեան:

3) Գիւղատէր-ազնուականների ձեռքն է ամբողջ գիւղական ժողովրդի բախտը: Սրանց համար տանջւում և աշխատում են տասնեակ հազարաւոր մարդիկ: Սրանք են ժողովրդի հալալ աշխատանքը հարստահարողները: Արեւելի այս ազնուականները խառնել են արեւելքի պերճ և փառահեղ նիստ ու կայք արեւմտեան նրբութիւնների հետ: Բնակարանները օժտուած են ամեն տեսակ յարմարութիւններով: Ուրմի բնական սղանկ-լիքների հետ միացած ճարտար գեղարուեստը, ամեն մի գիւղատէր աղայի, սէյիդի, մօլլայի և մուշտէիդի տանը, իսլամի վառ երևակայութեան երկրային ջաննաքն է ներկայացնում: Ղեխութիւն, ցոփութիւն և անգործութիւն տիրապետում են. սրանց վրայ աւելացրէք և ոգելից ըմպելիների չափազանց գործածութիւն, որը օրէց օր ծաւալւում և վարակում է ամբողջ թուրք հասարակութիւնը: Գիւղատէրերը աւելի խնամով են վերաբերւում դէպի իրանց քրիստոնեայ հպատակներ և մասնաւորապէս դէպի հայերը, որոնց համեմատաբար շատ են սիրում: Ամեն մի հարուստ, և աւելի նոր սերունդը աշխատում են իրանց սրգկերանց ֆրանսերէն սովորեցնել տալ: Ուրմիում շատ են ֆրանսագէտ թուրքեր:

4) Կղերականութիւն—սէյիդներ (մարգարէների և իմամների թոռներ), մօլլաներ, մուշտէիդներ և դէրվիշներ բաղմաթիւ են և զօրեղ. թուրք ժողովրդեան ամենամեծ դժբախտութիւնն են սրանք, և միակ փչացնող և կործանող զզուելի կազմակերպութիւնն: Հազարաւոր անհոգի և ֆանատիկոս կղերներ ձեռք-ձեռքի տուած դժբախտ ժողովրդին առաջնորդում են դէպի անկում: Օրէց օր շատացնում են անմիտ և վնասակար ծիսակատարութիւնները, զրդւում են նրա բարբարոսական միտումները, սերմանում են մշտական սոսկալի տաեւութիւն դէպի ոչ իսլամները: Կղերականութիւնը մինչև այսօր տիրապետող է եղել Պարսկաստանում. մարմնաւոր իշխանութիւնը նրա ձեռքին թիւ առել է կարողանում: Կրօնական ֆանատիկոսութիւն, կղերական ոյժը Պարսկաստանի և ոչ մի տեղ այնքան բուռն և զօրաւոր չէ, որպէս Ուրմի: Ուրախալի է ասել, որ վերջին տարիներս կառավարութիւնը սկսել է ճշումներ գործ դնել, և սրանցից ամենավտանգաւորներին աքսորել, Կղեր գիւղատէրերը աւելի սոսկալի բռնաւորներ են:

Անամնական դրութեան մէջ են թրքուհիները, չնորհիւ մահմեդական օրէնքների. իբրև մի բեռնակիր անասուն առ-
ծախսի առարկայ են դարձրել. բաւական է մի քանի շահի փող
տալ մի մօլլայի, նա անմիջապէս քաբից (պսակ) կը կտրէ և կամ
բօթլանմիթ (ամուսնալուծում) կ'անէ:

Թուրքերը դեռ ոչ մի կարգին դպրոցական հաստատութիւն
չունեն: Վերաբերմունքը դէպի քրիստոնեանները կատարեալ
վայրենական է, վերջերս միայն սկսել են մեղմանալ. քրիստո-
նեաններին առհասարակ գեօվուր (անհաւատ) են կանչում:

Ազգաբնակչութեան երկրորդ տեղը բռնում են ասորիները,
որոնք 3—4000 տուն են: Բնակուած են գաւառի զանազան
կողմերում, պիտաւորապէս դաշտային մասում: Լեռնային գա-
ւառակներէց՝ Թեարդավարում. Մավանա և իր շրջապատի մի
քանի գիւղերում բնակուած են 200 տան չափ ասորիներ, որոնք
իրանց նիստ ու կացով, բարոյականով և քաջասրտութեամբ
չատ բարձր են կանգնած իրանց քաղաքացի և դաշտաբնակ ազ-
գակիցներից: Բայց դժբախտաբար սրանց մէջն էլ մուտ են գոր-
ծել միսիօնարներ, մասնաւորապէս կաթոլիկներ, որոնք շատ
շուտով կը փչացնեն և կ'այլասեռեն լեռնաբնակ ասորիներին էլ:
Ամբողջ գաւառում սրանք քաջ և կտրիճ կռուողների, ինքնա-
պաշտպանների հռչակ ունեն, և կառավարութիւնը սրանցից
հեծելազօրքի յատուկ գունդ ունի կազմակերպած: Ասորիները
ընդհանրապէս, չնորհիւ դարաւոր ստրկութեան, հարևան ժողո-
վուրդների բարբարոսութեան և միսիօնարական անբարոյակա-
նացուցիչ ազդեցութեան՝ սոսկալի վատ դրութեան մէջ են: Ըն-
տելանալով քիչ-չատ բարելաւ ապրուստի և այդ չը կարողանա-
լով իր հայրենիքում աշխատելով ձեռք բերել, նա դիմում է
պանդխտութեան, դիմում է ամենաստոր և ամենախայտառակ
միջոցների մի շահի աւելի փող տուողին. տալիս է իր պատիւը,
կրօնքը և մինչև անգամ, կրօնախիռի դառնալը սովորական մի
գործ է ասորու համար: Ինչպէս ասի, տղամարդիկ առհասարակ
պանդխտութեան մէջ են անցկացնում իրանց կեանքի մեծա-
դոյն մասը: Բազմաթիւ են ասորի խաչագողներ, որոնք վիտում
են աշխարհի ամեն կողմերում, մասնաւորապէս Ռուսաստա-
նում: Անկարելի բան է, որ մի ասորական ընտանիք մի դա-
ւանութեան պատկանի: Արևմուտքի միսիօնարները, աւետարա-
նի քարոզիչները փոխանակ աղնուացնելու, կրթելու այս ժողո-
վուրդը, նրա մէջ եղած ազնիւ զգացումները և յատկու-
թիւններն էլ փչացրել են: Խաչագողութեան զրդիները մի-
սիօնարներն եղան, երևի նրա համար, որպէս զի յարատև լինի

իրանց գործունէութիւնը, և անխռով վայելեն արեւմուտքի բարեպաշտների և միամիտների նուիրած միջոցները։ Ասորունիները, չնորհիւ տղամարդկանց նուազութեան և երկարամեայ բացակայութեան, անբարոյական և անհաւատարիմ ամուսիններ են։ Տարին մի քանի տասնեակ թուրքանում են։

Ասորիների մէջ գործում են բողոքական (ամերիկացի և գերմանացի) կաթոլիկ, անգլիկան և այլ դաւանութիւնների բազմութիւ միսիօնարներ և միսիօնարունիկներ։ Բողոքականների այստեղ հաստատուիլը 70 տարուան է մօտենում։ Եւրանք հիմնել են հիւանդանոց, տպարան, ուր տպում են միմիայն կրօնական գրքեր և կրօնական ամսագիր, ասորական լեզուով, կոլլէժ՝ բժշկական բաժանմուքով։ Բայց այս երկար ժամանակամիջոցի աշխատութեան և ծախսած միջոցների բարոյական արդիւնքը համարեա չնչին է։ Կոլլէժը տուել է մի կարգ կրօնապաշտօնական ֆէլդշէրներ և կաշաշամաշաներ (տէրաթեր, տիրացու), աւելի ճիշտ ուսումնական խաչագողներ։ Բայց և այնպէս բողոքական ասորիները, և նրանց հետ աւելի շատ շփում ունեցող ասորիները, աչքի ընկնող առաւելութիւններ ունեն միւսներից։ Կաթոլիկներն էլ ունին տպարան և ամսագիր, որի միջոցով տաւելութիւն են քարոզում դէպի հայերը, և կրօնական ֆանատիկութիւն սերմանում։ Սրանք ունին հայերէն տառեր էլ, տարիներ առաջ տպագրել են մի քանի մեծ մասամբ կրօնական գրքոյկներ։ Անգլիական-եպիսկոպոսական հոգեւորականները աւելի համեստ են, սրանք գլխաւորապէս աշխատում են տաճկաստանցի ասորիներին—Ջէլօների կրթութեան գործով։ Մի քանի տարի առաջ հաստատուեցին գերմանա-հայկական ընկերութեան անդամներ, որոնք բաց են արել ղուտ ասորական արքանոց (խեղճ հայ որբեր, դեռ սրբան պիտի շահագործեն ձեռք)։ Ռուս միսիօնարները դեռ սեպհական շինութիւններ և եկեղեցիներ չունին։ Միսիօնարների հաստատութիւնները, և սրանց բնակարանները, իրանց շքեղութեամբ և արդուզարդով, յետ չեն մնում թուրք աղաների պալատներից, ամեն մի միսիօնար մի լօրդ է։ Եկեղեցու բեմից՝ Վրի դիղէք դանձա ուր ցեցք կան» քարոզողներ, դանձ էլ են դիզում և փառաւորապէս էլ ապրում են։

Բիւրդերը, ինչպէս ամեն տեղ, այստեղ էլ բնակւում են լեռնային գաւառներում, կոյս բնութեան ծոցում, զղզղան և սառնորակ աղբիւրների կշտին և կենդանացուցիչ օդի մէջ։ Վարուցանքի, աշխատանքի սովոր չեն, պարապում են աւազակութեամբ և ալան-թալանով։ Բաւական է որ քիւրդը իր ձեռքին ունեցաւ մի հրացան և տակին ձի, այն ժաւանակ էլ իր ապ-

րուստի մասին հոգս չի անում: Գրգռական սխրագործութիւնների ասպարէզը աւելի ազատ և արդիւնաւոր է սահմանադիւրի մօտերքը: Կարսկաստանցի քիւրդը թալանում և ապաստանում է Տաճկաստանում, որն զրկաբաց է ընդունում նրան, իսկ տաճկաստանցի քիւրդը իր աւարի հետ միասին ապաստանում է Պարսկաստանում, որն կանոնաւոր զօրաբանակներ չունենալով, չի կարողանում սրանց հալածել: Գիւրգերը բաժանուած են բազմաթիւ աօիւրաքնեի: Աշիրաթները մշտական կռուի և արիւնհեղութեանց մէջ են, միայն իրանցից աւելի զօրեղ և զրսից եկած թշնամու դէմ կռուելիս են միանում: Կառավարութեան մի շահի հարկ չը տալուց յետոյ մեծամեծ վնասներ են հասցնում իրանց քէֆը եկած ժամանակ գալիս վրդովում են դաշտաբնակների հանգիստը, և հարուստ աւարով իրանց տեղը վերադառնում: Դեռ մի քանի տարիներ առաջ էր, երբ տաճկահպտակ Շէյխ-Իբրահիմը քրդական խառնիճադանճ բանակով յարձակուեց Ուրմիի վրայ, պաշարեց Ուրմիի քաղաքը, որը հազիւ ազատեցին: Վերջապէս քրդերն են որ վնասում են երկրի դարգայման գործի առաջադիմութեան՝ երկիւղալի դարձնելով ճանապարհներն և հաղորդակցութիւնները:

Ուրմիի քաղաքում բնակւում են մի քանի հարիւր տուն հրէաներ: Երանք մատնուած են սոսկալի արհամարհանքի և բռնութեան: Պարապում են մասնաւորապէս չթի առետրով:

Ուրմիի գաւառում կան բաւականաչափ թափառական կախալիներ (բօշա), սրանց տղամարդիկը քաղաքներում և գիւղերում շրջելով մաղ են ծախում և գողութիւն անում, իսկ կանայք բախտ գուշակում և ֆալցիութիւն անում:

Ամբողջ գաւառի թէ գաւառապետը, թէ դատաւոր, թէ զօրապետը, թէ ոստիկանապետը և թէ քաղաքապետը ինքը Հաքիմն է, որ շատ անգամ արքայական տան հետ արենակցական կապեր ունենալուն համար Շահադա է կոչւում:

Ոչ Իսլամների դատաւոր և պաշտպանութեան պաշտօնեան է սարփաւասը, որ մի դժբախտութիւն է ոչ իսլամ ժողովուրդների համար:

Հաքիմից և սարփաւաստից աւելի ազդեցիկ են և շատ գործեր են տեսնում մուշտէյիդները, սէյիդները, մօլլաները և գիւղատէրերը: Վերջիններս եթէ ազդեցիկ են, շատ քիչ անգամ թոյլ կը տան իրանց ռայաներին կառավարութեան դիմելու: Հաքիմի և սարփաւաստի ոյժը տարածւում է աւելի թոյլ և անպաշտպան մարդկանց վրայ: Այս կարգի մարդիկն էլ անճարացած իրանց հպատակութիւնը փոխում են և մտնում են զօրա-

ւոր աղաների, մուշտայիդների և սէյիդների հովանաւորութեան տակ:

Յանցաւորների պատիժների մէջ ամենաառաջին տեղն է բռնում փողը, յետոյ ծեծ, անդամահատութիւն և գլխատում: Բանտային չէնք դեռ ևս գոյութիւն չունի: Ամենասոսկալի անդամահատութեան և մահուան են ենթարկուում գողերն և մարդասպանները: Նայած յանցանքի ծանրութեան, այսինքն՝ անխողութեան և անպաշտպանութեան, գողցուած իրի արժէքին, կտրում են մատներ, թեւեր, քիթ, ականջներ, ոտներ և վիզը: Ամիս չի անցնում որ այս տեսակ տնօրինակ օպերեցիա չը կատարուի: Եթէ չը լինէին այսպիսի սոսկալի պատիժներ, այս անկարգ և վայրենի հարկանքների մէջ, այս անկանոն կառավարութեան տակ գլուխ պահել անկարելի կը դառնար: Այս բանը խոստովանում են և իրանք թուրքերը, որոնք միայն ենթարկուում են այս տեսակ պատիժների, որովհետեւ քրիստոնեաներ փող տալով կարող են ազատուել: Հաջիմը ունի իր Միրկազարը—ջալլազը (դահիճ), որը ամեն մի մարդու կտրատելուց յետոյ ընկնում է շուկաներ և փուշախ փուշի (դանակի փող) է հաւաքում: Դահիճին յայտնապէս սպանողը ինքը կը դառնայ դահիճ:

Ուրմիւում կայ հեռագիր և փոստ: Փոստը ստացւում է շաբաթը մի անգամ, այն էլ շատ անկանոն: Խօսք կայ որ փոստն էլ շուտով պիտի յանձնուի բէլգիացիներին, ինչպէս մաքսային գործը, որն այժմ քիչ շատ կանոնաւորուած է, կառավարութիւնը բազմապատիկ մուտք է ունենում, և ժողովուրդն էլ աւելատուել է զանազան թալանչի ռախդարներից:

Ազգաբնակչութեան գլխաւոր պարագմունքներն են՝ երկրագործութիւն, արհեստ և վաճառականութիւն:

Երկրագործութիւնը դեռ նահապետական է. ոչ մի առաջադիմութիւն չի գործել: Մի գութանի համար պահում են մէկ-երկու զոյգ գոմէշներ, երեք-չորս զոյգ եզներ, իսկ սրանց պահել պահպանելու և գործածելու համար հինգ-վեց մարդ: Վերջին ժամանակներս մի հայ վաճառական բերել տուեց 40—50 հատ նոր տեսակի գութաններ, որոնք ընտիր և դիմացկուն տեսակից չը լինելով լաւ ընդունելութիւն չը գտան: Երկրագործի ցանածը, աշխատանքը շատ արդիւնաւոր և պողատու է լինում, շատ քիչ անգամ վնաս են կրում հիւանդութիւններից:

Գիւղական հասարակութեան ապրուստի երկրորդ միջոցն է այգեգործութիւն: Խաղողի այգիները մշտապէս վնասուում են հիւանդութիւններից: Ամենավնասակար հիւանդութիւնը զարախան է (սև բիծ), որ չորացնում և թափում է խաղողի հատիկ-

ները ծուրտն էլ շատ անգամ վնասում է, որովհետև ձմռան վաղերը չեն ծածկում:

Արհեստ և վաճառականութիւն մասնաւորապէս թուրքերի ձեռքն է: Կան սալմաստի և թաւրիղցի հայ վաճառականներ և այս տեսակ ընկերութիւններ, որոնք աւելի շատ արտահանում են: Մինչև վերջին ժամանակներս հրապարակը տիրապետում էր եւրոպական ապրանքը, որը Պօլսի-Տրապիզոնի-էրզրումի վրայով Ուրմի են բերում թուրք վաճառականները, այժմ քիչ-քիչ սկսում է հրապարակ դալ ոռոտական չիթ, շաքար և այլն: Առևտուրը առհասարակ շատ լաւ է, Ուրմին վաճառաշահ քաղաք է: Արհեստը մասնաւորապէս թուրքերի ձեռքն է, կան մի քանի հայ, ասորի և հրէայ արհեստաւորներ. ամենազարգացած արհեստը որմնադրութիւնն է:

(Վերջը յաջորդ համարում)

ՏԻԳՐԱՆ ՕՏԵԱՆ